

UO'K: 316.42:1(575.2)

QATAG'ON SIYOSATI QURBONI BO'LGAN JADIDLARNING REABILITATSIYA QILINISHI**РЕАБИЛИТАЦИЯ ДЖАДИДОВ, ЯВЛЯЮЩИХСЯ ЖЕРТВАМИ ПОЛИТИКИ РЕПРЕССИЙ****REHABILITATION OF JADIDS WHO ARE VICTIMS OF REPRESSION POLICY****Abdulxayev Elyorbek Kaxramonjon o'g'li**

Andijon iqtisodiyot va qurilish instituti, "O'zbek tili va ijtimoiy fanlar" kafedrasida assistenti

Annotatsiya

Maqolada XIX asrning oxirlarida O'rta Osiyoda dastlab ma'rifatparvarlik harakati sifatida maydonga kelib, 1917-yil fevrali voqealaridan so'ng siyosiy harakatga aylangan jadidchilik harakatining tarixi, XX asrning 20-30-yillarida sovet hokimiyatining jazolovchi idoralari tomonidan ularning nohaqdan qatag'on qilinishi hamda qatag'on qurboni bo'lgan jadidlarning reabilitatsiya qilinishiga doir ma'lumotlar o'rin olgan.

Аннотация

В статье рассматривается история джадидизма, который в конце XIX века возник в Средней Азии как движение просветителей и стал политическим движением после февральских событий 1917 года, а также информация о репрессиях, которым подверглись джадиды в 20-30-х годах XX века со стороны карательных органов советской власти, и о реабилитации жертв репрессий.

Abstract

The article considers the history of Jadidism, which at the end of the 19th century arose in Central Asia as the movement of enlighteners and became a political movement after the February events of 1917, as well as information about the repressions that Jadids were subjected to in the 20-30s of the XX century by punitive bodies Soviet power, and the rehabilitation of victims of repression.

Kalit so'zlar: Jadidchilik harakati, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, qatag'on siyosati, reabilitatsiya, maqsad, meros, хотира, yodgorliklar.

Ключевые слова: Движение джадидизма, общественно-политические процессы, политика репрессий, реабилитация, цель, наследие, память, памятники.

Keywords: Jadidism movement, socio-political processes, politics of repression, rehabilitation, purpose, heritage, memory, monuments.

KIRISH

O'zbekiston mustaqillikka erishishi bilan uning tarixiy hayotida yangi – uyg'onish, o'zlikni anglash davri boshlandi. Avvalgi ma'muriy buyruqbozlik tizimi manfaatlariga bo'ysundirilgan tarixni soxtalashtirish, noto'g'ri talqin etishga barham berildi. Milliy mafkuramizning asosi bo'lmish milliy tarixni qayta tiklash imkoniyati tug'ildi. Jumladan, XIX asrning oxirlarida O'rta Osiyoda dastlab ma'rifatparvarlik harakati sifatida maydonga kelib, 1917-yil fevrali voqealaridan so'ng siyosiy harakatga aylangan jadidchilik harakati tarixiga ham yangicha, haqqoniy qarashlar, o'rganish boshlandi.

Sovet hokimiyati tomonidan 1920-30-yillarda nohaqdan qatag'on qurboni bo'lgan jadidlarning reabilitatsiya qilinishi — bu O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng amalga oshirilgan tarixiy jarayonlardan biridir. Sovet Ittifoqi davrida jadidlarning ko'plab vakillari ta'qib qilindi, qatag'on qilingan, ular o'z faoliyatlari va g'oyalari uchun jazolangan. Mustaqillikni qo'lga kiritgach, jadidlarning xizmatlari qayta baholandi, ularning reabilitatsiya qilinishi boshlandi.

Shu o'rinda, qatag'on siyosati qanday shakllangan? U nima? "Lotincha "repressiya" so'zi (repressio) bosim, tazyiq ma'nosini anglatadi. Bu so'zning o'zbekcha ma'nosi qatag'on tushunchasiga to'g'ri keladi. Repressiya, qatag'on partiya va davlat organlari qo'llaydigan jazo chorasidir. Qatag'on mustabid, totalitar davlat tomonidan xalqqa nisbatan qo'llaniladigan jazolash, qatli om, ommaviy tarzda zulm o'tkazish tushunchalarini o'zida mujassam etadi. Qatag'on, ommaviy

TARIX

jazolash, qiynoqqa solish, choralari mustabid davlatlarning xalqni asoratda, tutqunlikda ushlab turish, qo'rqitish, bosim, tazyiq o'tkazish qurolidir." [1. B 312 – 313].

"Ayniqsa, bu "ish" O'zbekistonda og'ir kechdi. Taniqli tarixchi olim Islomjon Tursunov O'zbekiston ziyolilaridan 1939-1953-yillarda jami bo'lib 61 ming 799 kishi qamalanganligi, shulardan 56 ming 112 kishi turli muddat bilan ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinganligi, 7 ming 100 kishi" esa otib tashlanganligini yozadi[2. B – 33].

Jadidlarning rehabilitatsiya qilinishi O'zbekiston tarixida muhim voqea bo'lib, sovet davrida qatag'on qilingan ma'rifatparvarlarning nomini tiklash va ularning merosini qayta kashf qilish jarayonidir. Sovet tuzumi davrida jadidlar milliy uyg'onish harakatining yetakchilari sifatida siyosiy va ma'naviy faoliyatlari uchun "xalq dushmani" sifatida tamg'alangan edi. Ularning ko'pchiligi 1930-yillardagi qatag'on davrida qatl etildi yoki qamoqqa tashlandi.

ADABIYOTLAR TAXLILI VA METADOLOGIYA

O'rta Osiyoda jadidchilik harakatining vujudga kelishi va ularning faoliyati qatag'on siyosati qurboni bo'lishi hamda ularning xotirasi bilan bog'liq masalalar hamma davrda ham dolzarb bo'lib kelganligi uchun qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Qatag'on siyosati hamda jadidchilik harakati jarayonlari - paydo bo'lish tarixi, ularning jamiyat rivojlanishidagi o'rni va ahamiyatini tadqiq etish tarix fanining eng dolzarb masalalari qatoriga kiradi.

Mustaqillik tufayli sovet hokimiyatining o'rnatilishi hamda mustahkamlanishi jarayonida hamda 1937-1938-yillardagi "Katta terror" davrida qatag'on qilingan minglab vatandoshlarimizning ayanchli qismati tarixini o'rganish yuzasidan respublikamiz hamda xorijda ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Jumladan professor R.T. Shamsutdinovning "Istiqol yo'lida shaxid ketganlar. – Toshkent: Sharq, 2001., "Qatag'on qurbonlari" - Toshkent: Sharq, 2007., "Qatag'on qurbonlari (1938- fevral, sentabr)". Beshinchi kitob - Toshkent: Sharq, 2012., "Qatag'on qilingan yurtdoshlarni xotirlab" - Toshkent: Akademya nashri, 2018 kabi asarlarida ko'rilayotgan davrda qatag'on domiga tortilgan ko'plab jadid marifatparvarlarining taqdiriga doir ma'lumotlar o'rin olgan[3. B – 6].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tashabbusi bilan "Jadidlar" (Toshkent, 2022) to'plami nashr qilindi hamda "Jadid" Adabiy, ilmiy-ma'rifiy va ijtimoiy haftalik gazetasi 2024-yildan chop etila boshladi.

Ushbu maqola tarixiylik tamoyili, xronologik va qiyosiy tahlil hamda muammoga tizimli yondashuv tamoyili tashkil etadi. Bu tamoyillar XIX asr oxiri XX asr birinchi yarmi davridagi O'rta Osiyo tarixiy o'zgarishlar bilan o'zaro bog'liqliklarni hisobga olgan holda tahlil etishni o'z ichiga oladi va tarixiy jarayonni real va izchil yoritish imkonini beradi. Ayni paytda tadqiqot tarixiy voqelikni o'rganishning muammoli-xronologik usuliga asoslanadi. Bu esa ma'lum bir tarixiy davrning boshida va oxiridagi jarayonlar va xodisalarning xususiyatlari va farqli jihatlarini solishtirish, shuningdek, amaliy harakatlar oqibatlarini kuzatish imkonini beradi.

NATIJA VA MUXOKAMA

"Sh.M.Mirziyoyev 2023-yil 7-martda jadidlar merosini o'rganishga bag'ishlangan xalqaro konfrensiya ishtirokchilariga yo'llagan tabrigida XIX asr oxiri va XX asr boshlarida bir qator Sharq va musulmon mamlakatlarida vujudga kelgan jadidchilik harakati Turkiston o'lkasida teran tarixiy ildizlarga ega ekani, yurtimiz ulkan ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy ahamiyatga ega bu jarayondan chetda qolmagani, aksincha bu harakatning markazlaridan biriga aylanganini aytib, jadidlarning milliy davlatchilikka qo'shgan hissasini o'rganish dolzarbligicha qolayotganini alohida ta'kidlab o'tdi." [4. B – 4].

Jadidlar harakati XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston va Markaziy Osiyoda mustamlakachilikka qarshi kurashish, ta'lim va madaniyat sohasida islohotlar qilishni maqsad qilgan intellektual guruh edi. Ularning g'oyalari, ta'lim tizimini isloh qilish, xalqni uyg'otish, yangi ilm-fan va texnologiyalarni joriy etish kabi prinsiplar ular tomonidan ilgari surilgan edi.

Biroq Sovet Ittifoqining tashkil topishi bilan jadidlarning faolligi va milliy g'oyalari ko'plab repressiyalarga uchradi. Ular "burjua millatchilari", "inqilobga qarshi kuchlar", "imperializmga xizmat qiluvchi" deb ayblanib, ko'plab jadidlar qamoqqa olindi, ularning ba'zilari surgun qilindi yoki qatl etildi.

Jadidlarning rehabilitatsiya qilinishi — bu asosan 1956 yil SSSRda bo'lib o'tgan kommunistik partiyaning XX s'ezdidan keyingi davrlardan boshlandi. Keyinroq esa SSSR parchalanishi arafasi, ya'ni, 1980-yillar oxiri va 1990-yillarda hamda mustaqillik yillarida ham reabilitatsiya jarayonlari amalga oshirildi.

Jadidlar harakati XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyo va Turkiston hududlarida faoliyat yuritgan, o'z davrining yangiliklarni qabul qilishni targ'ib qilgan intellektual va ijtimoiy guruhdir. Ular ta'lim tizimini isloh qilish, yangi uslubdagi maktablar ochish, adabiyot va madaniyatni rivojlantirishga intilganlar.

Jadidlarning reabilitatsiya qilinishi quyidagi asosiy bosqichlardan iborat:

I. Sovet davri: Jadidlar, ayniqsa, Sovet Ittifoqi davrida ko'plab tazyiqlarga uchradi. Ular "imperializmga xizmat qiluvchi" deb hisoblangan va aksariyat hollarda o'z faoliyatlari yoki g'oyalari qarshi repressiyalarga duchor bo'lgan. Jadidlarning fikrlarini va harakatlarini Sovet hukumatining ideologiyasi bilan to'qnashuvga kirib, ular ko'plab ta'qiblarga uchradi.

II. Mustaqillikdan so'ng: 1991-yilda O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, jadidlar harakatining roli va ularning tarixi qayta baholandi. Mustaqillikni qo'lga kiritganidan so'ng, O'zbekiston hukumatining madaniy va ijtimoiy rivojlanish siyosatida jadidlar g'oyalari va ularning ta'lim ishlari qayta kiritildi. Jadidlarning ilgari surgan fikrlari, ya'ni zamonaviy bilimlarni kengaytirish, ilm-fan va ta'limni isloh qilish singari g'oyalar bugungi kunda milliy siyosatning bir qismiga aylangan.

III. Tarixiy reabilitatsiya: Ma'lumki dastavallida ma'rifatpavrvorlik g'oyalari o'lkada yoyishga intilgan jadidlar 1917-yil voqealaridan so'ng siyosiy harakatga aylandi. Bolisheviklar hokimiyatiga nisbatan muxolifatda bo'lgan kuchlar ya'ni milliy taraqqiyparvar ziyolilar (jadidlar) kurashning yangi usullariga o'tishga majbur bo'lgan. Bu davrga kelib, ayniqsa 1918-yil fevralda Turkiston Muxtoriyatining bolisheviklar tomonidan ag'darib tashlangadan so'ng, endi Turkiston ziyolilari uchun qanday turdagi davlat qurish emas, balki qanday qilib bo'lsa ham mustamlakachilikning yangi ko'rinishidan qutilib qolish muhimroq edi.

Shunday vaziyatda davlatning shakli qanday bo'lishidan ko'ra, ozod bo'lib qolish masalasi hal qiluvchi ahamiyatga ega edi. Shu holda Turkiston ziyolilari o'rnatilgan yangi tuzum sharoitida siyosiy va ijtimoiy qarashlariga ko'ra turli yo'nalishga bo'lingan holda faoliyat yuritishlari tabiiy bir hol edi. Shunday sharoitda jadidlar faoliyatida uch yo'nalish paydo bo'ldi.

1-yo'nalish: o'z maqsad-intilishlarini sovet davlati idoralari amalga oshirmoqchi bo'lgan, sovet davlatining yolg'on va'dalariga ishongan ziyolilar. Bular, Fayzullo Xo'jaev, Polvonniyoz Yusupov, Hamza Hakimzoda, Ubaydullox'o'ja Asadulloxo'jaev, So'fizoda, I.Davron, A. Fitrat va b.

2-yo'nalish: sovet davlatining siyosatidan norozi bo'lib, o'z yurtini tashlab xorijga chiqib ketgan ziyolilar: Mustaf'o Cho'qaev, Alixonto'ra Sog'unuy, Ahmad Zaki Validiy va h.z.

3-yo'nalish: sovet davlatini mustamlakachi davlat sifatida taniganlar. Yangi tuzumga ishonmagan va unga qarshi qurolli kurashga boshchilik qilgan ziyolilar. Bular: Kamolxon qozi, Sayyid Nosirxon to'ra Kamolxon to'ra, Eshonxo'ja Xoniy va istiqloqchilik harakatining boshqa barcha etakchilari. Ular ham asli ziyolilar edi.

Bolisheviklar o'rnatgan sovet hokimiyatiga qarshi bo'lgan fidoyi ziyolilar kurashning yangi yo'liga o'tishini yuzaga kelayotgan tarixiy vaziyatning o'zi taqozo etardi. Ana shu ziyolilarning bir toifasi sovet hokimiyatiga qarshi qurolli kurash qatnashchilariga rahnamolik qildi, yana bir guruhi millatni yagona maqsad yo'lida birlashtirib, mustamlakachi sovet hokimiyatiga qarshi ongli siyosiy kurashga boshlab borishga qodir siyosiy jamiyat va tashkilotlar tuzishga intildilar. Bu amaldagi bolisheviklar partiyasiga qarshi muxolifatdagi tashkilot hamda jamiyatlarni maydonga keltirdi. Afsuski sovet hokimiyatining qatag'on siyosati natijasida bu milliy ziyolilarning aksariyati, totalitar tartibotni qaror topimshi jarayonida qatag'on qilindi.

Mustaqillikdan keyin jadidlarning ijtimoiy va siyosiy roli qayta tiklandi. Ular milliy mafkura va ta'lim sohasidagi yangiliklarni targ'ib qilgan eng ilg'or shaxslar sifatida tan olindi. Jadidlarning shaxsiyati, ularning ta'limga bo'lgan e'tibori va islohotlarni amalga oshirishdagi roli haqida ilmiy tadqiqotlar olib borildi va ular o'z xalqining rivojiga katta hissa qo'shgan mutafakkirlar sifatida yod etilmoqda.

Shu tariqa, jadidlarning reabilitatsiya qilinishi nafaqat siyosiy, balki madaniy va ilmiy nuqtai nazardan ham muhim bir jarayon bo'ldi. Ular, o'z davrida ko'plab qarshiliklarga duchor bo'lishiga qaramay, endi yangi tarixiy kontekstda ijtimoiy va ilmiy meros sifatida qadrlanadi.

Muhim reabilitatsiya qilingan jadidlar: Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat va boshqa ko'plab bunday qatag'on siyosati qurboni bo'lgan jadidlarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

Ularning adabiy, ma'rifiy va siyosiy merosi bugungi O'zbekistonning milliy ma'naviy asoslarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Reabilitatsiya jarayoni davomida jadidlarning asl maqsadlari – xalqni savodli qilish, millatni uyg'otish va mustaqillikka erishish – keng jamoatchilik tomonidan yana bir bor qadrlanmoqda.

TARIX

Sovet Ittifoqi inqirozga yuz tutganda va mustaqillik arafasida O'zbekistonda jadidlarning merosi qayta o'rganila boshlandi. Ularning ilmiy, madaniy va siyosiy faoliyati haqidagi haqiqat ommaga oshkor qilindi.

Jadidlar hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar, konferensiyalar va kitoblar chop etildi. Ularning ishlari maktab darsliklariga kiritilib, yangi avlodga ularning milliy uyg'onish yo'lidagi xizmatlari haqida bilim berila boshlandi.

"O'zbekiston Respublikasi Prezidenting 19.07.2024-yildagi PQ-270-son Siyosiy qatag'on qurboni bo'lgan yurtdoshlarimiz hayoti va faoliyatini o'rganish, targ'ib etish hamda ularning xotirasini abadiylashtirish borasidagi ishlarni kengaytirish to'g'risida qarori qabul qilindi." [5. B – 4].

Shu narsa ma'lumki, 1937-1953-yillarda mustabid tuzum tomonidan 100 mingdan ortiq insonlar qatag'on siyosatining qurboni bo'lgan. Ushu yurtdoshlarimizning 13 ming nafari o'tib tashlangan, minglab kishilar nohaq quloq qilingan, surgunlarga jo'natilgan. Ular orasida atoqli davlat va siyosat arboblari, ilm-fan namoyandalari, ijodkor ziyolilar, diniy ulamolar, harbiy soha va sud-huquq tizimi xodimlari, ishchi-dehqonlar va ularning oila a'zolari bo'lgan.

Yurtimizning milliy istiqloli, xalqimiz ozodligi uchun kurashib, shu yo'lda jonini fido qilgan, siyosiy qatag'on qurbonlari bo'lgan ota-bobolarimizning hayoti va faoliyatini atroflicha o'rganish va tadqiq qilish, ularning nomlari va xotirasini abadiylashtirish bo'yicha keyingi yillarda yurtimizda keng ko'lamlil ishlar amalga oshirilmoqda.

Jumladan, 2021-2024-yillarda O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi tomonidan 1 ming, 200 dan ziyod siyosiy qatag'on qurbonlarining nomlari oqlandi.

Qatag'on qurbonlarini xotirlash kuni 31-avgust va maxsus yodgorliklar ochilishi orqali jadidlar xotirasi mustahkamlandi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, mustaqillik davrida jadidlarning ijtimoiy, madaniy va ilmiy merosi ham qayta tiklandi. Ularning adabiyotga, san'atga va ijtimoiy hayotga qo'shgan hissasi haqida ko'plab kitoblar va ilmiy maqolalar nashr qilindi. Jadidlar faqat ta'lim islohotchisi emas, balki xalqning madaniy o'zgartirishlariga ulkan hissa qo'shgan shaxslar sifatida qadrlanmoqda.

Mustaqillikdan so'ng jadidlarning qatag'on qurboni bo'lganlarining reabilitatsiya qilinishi — bu tarixiy adolatni tiklash va milliy qadriyatlarni qayta tiklash jarayoni bo'ldi. Jadidlarning bilim, ta'lim va madaniyatga oid g'oyalari bugungi kunda ham jamiyatning rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Bu jarayon o'z navbatida, jamiyatni yanada erkin va ilg'or fikrlashga chaqiradi.

Biz ushbu qatag'on qurboni bo'lgan jadidlarning mustaqillik yo'lida qilgan ishlarini o'rganishimiz hamda kelajak avlodga yetkazishim zarur. Ularning qilgan ishlari bizda vatanparvarlik tuyg'usuni uyg'otadi. Ularning nomlarini har birimiz bilishimiz va xotirlashimiz kerak.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. T.7 – Toshkent: O'zME, 2004. – B.312-313.
2. Турсунов И. Истиқлолга интилган қалблар нидоси. – Т.:1993. - Б 33
3. R.T.Shamsutdinov, J.M.Xasanov, E.A.Tojimirzayev - Qatag'on qurbonlari xotira kitobi Andijon viloyati (1865-1991) . – Toshkent: Akadernashr 2021.- B 6.
4. R.Shamsutdinov, S.Xoshimov, N.Akbarova O'rta osiyodagi jadidchilik harakati tarixidan. – Toshkent: Akadernashr 2024.- B 4.
5. <https://lex.uz/uz/docs/-7027939>.
6. R.Sharipov Turkiston jadidchilik harakati tarixidan. . – T: O'qituvchi, 2002